

Jakub Prosiński

Akademia Leona Koźmińskiego w Warszawie
e-mail: jakub.prosinski@kozminski.edu.pl

DETERMINANTY WYKLUCZENIA FINANSOWEGO W POLSCE

THE DETERMINANTS OF FINANCIAL EXCLUSION IN POLAND

DOI: 10.15611/pn.2018.532.29

JEL Classification: G10, G21

Streszczenie: Wykluczenie finansowe jest aktualnym problemem zarówno w krajach rozwiniętych, jak i rozwijających się. Ze względu na różnicę w skali występowania tego zjawiska w różnych krajach, sposoby radzenia sobie z nim są odmienne. W krajach o największym PKB, ponad 90% dorosłych osób posiada rachunek bankowy (w Polsce 87%). W biednych regionach, na przykład w krajach środkowej Afryki, odsetek ten często wynosi poniżej 30%. Prezentowany artykuł analizuje determinanty wykluczenia finansowego w Polsce, na szerokiej próbie ponad 18 000 obserwacji. Wyniki estymacji za pomocą modelu probitowego wykazały, że do głównych determinant należą: samotne prowadzenie gospodarstwa domowego, wiek (tutaj wpływ jest nieliniowy, tzn. bardziej narażone są osoby do 30 i po 65 roku życia), wykształcenie, miejsce zamieszkania, źródło dochodu oraz wysokość dochodów. Nie potwierdzono natomiast zależności pomiędzy płcią a wykluczeniem finansowym.

Słowa kluczowe: wykluczenie finansowe, ubankowienie, determinanty wykluczenia finansowego.

Summary: Financial exclusion is an existing issue in both developed and developing economies. Due to the significant difference in scale, means of handling this issue differ a lot among such economies. In high-income countries, over 90% of adults have a bank account, while in low-income countries, many of which we find in Africa, it can be as low as 30%. This paper analyses the determinants of financial exclusion in Poland, leveraging probit model. The study is based on a large sample with more than 18 000 observations. The results show that age, employment status, income, education level have significant impact on financial exclusion. Interestingly, gender aspect did not prove to be significant.

Keywords: financial inclusion, financial exclusion, unbanked.

1. Wstęp

Wzrost gospodarczy od lat jest obiektem wielowymiarowych badań i analiz. Od początku lat 90. XX w. zarówno naukowcy, jak i niektórzy czołowi politycy zainteresowali się koncepcją rozwoju zrównoważonego (*sustainable development*), czyli takiego, który zaspokaja potrzeby obecnej generacji, nie zmniejszając równocześnie możliwości zaspokojenia potrzeb przyszłych pokoleń [WCED 1987]. Ważnym czynnikiem wspierającym wzrost gospodarczy jest rozwój systemu finansowego [Swamy 2014].

Zainteresowanie wykluczeniem finansowym przejawia się również w szeroko zakrojonych badaniach prowadzonych przez ogólnoswiatowe instytucje finansowe. Bank Światowy, od 2011 r., co 3 lata publikuje raport *The Global Findex Database*, który jest podsumowaniem badań ankietowych prowadzonych w ponad 140 krajach na 150 000 respondentów. Międzynarodowy Fundusz Walutowy (IMF) od 2008 r. prowadzi z kolei badanie Financial Access Survey, gdzie znaleźć można m.in. informacje o ilości bankomatów i oddziałów banków na 100 tys. mieszkańców, ilości prowadzonych rachunków bankowych itp. Również Unia Europejska w 2008 r. przeprowadziła swoje badanie, którego podsumowaniem był raport *Financial Services Provision and Prevention of Financial Exclusion*. W Polsce analizę lokalnego poziomu ubankowienia przeprowadził w 2013 r. Narodowy Bank Polski w raporcie *Zwyczajne płatnicze Polaków*.

Chociaż podejmowane były próby zdefiniowania uniwersalnego wskaźnika [Sarma 2012], to najczęściej w opisie tego zjawiska wykorzystuje się parametry określające, czy i jak intensywnie wykorzystywane są podstawowe produkty finansowe – przede wszystkim rachunki bankowe, płatności bezgotówkowe, kredyty konsumenckie. Na świecie widzimy duże zróżnicowanie tych parametrów. W krajach najbardziej rozwiniętych konto bankowe posiada ponad 90% ludności. Średnia dla krajów rozwijających się to ok. 50%, ale jest wiele takich, w których dostęp do konta bankowego ma tylko 30% osób dorosłych i mniej. W Polsce w 2017 r. 87% dorosłych osób deklarowało posiadanie konta bankowego [Demirgüç-Kunt i in. 2018]. Jeszcze większe różnice widać w posiadaniu kart płatniczych – w przypadku krajów wysoko rozwiniętych prawie każda osoba posiadająca konto bankowe posiada również kartę płatniczą. W krajach o niskim dochodzie – zaledwie kilka procent społeczeństwa. Pomimo silnego pozytywnego trendu, który można zauważyć w ostatnich latach, wykluczenie finansowe jest więc nadal aktualnym problemem.

Celem prezentowanego badania było określenie czynników determinujących wykluczenie finansowe dorosłych osób w Polsce¹. Analizę przeprowadzono na podstawie danych zgromadzonych w ramach Diagnozy Społecznej z 2015 r.

¹ Na potrzeby badania przyjęto minimalny wiek na poziomie 21 lat.

W pierwszej części artykułu dokonano przeglądu dotychczasowej literatury przedmiotu dotyczącej zagadnienia wykluczenia finansowego. Kolejna część poświęcona jest opisowi danych użytych w badaniu oraz metodzie badawczej. W ostatniej części omówiono otrzymane wyniki estymacji.

2. Przegląd literatury

W literaturze przedmiotu dominują dwa podejścia do zdefiniowania wykluczenia finansowego [Szopa, Szopa 2011; Błędowski, Iwanicz-Drozdowska 2010]. W podejściu wąskim za wykluczenie przyjmuje się zupełny brak możliwości korzystania z poszczególnych usług (konta bankowego, kredytu, kart płatniczych). Z kolei w podejściu szerokim wykluczenie definiuje się jako trudności w dostępie i korzystaniu z usług finansowych. Trudności te mogą być związane np. z ceną usługi (zbyt drogi kredyt) lub jego dostępnością (np. technologiczną, gdzie osobom starszym i mniej obeznanym z technologiami trudno jest skorzystać z oferty instytucji finansowych dostępnych wyłącznie online). Ogólne pojęcie wykluczenia finansowego jest czasami analizowane na poziomie bardziej szczegółowych kategorii, takich jak wykluczenie kredytowe (brak lub trudności w dostępie do kredytu), wykluczenie płatnicze (brak lub trudności w dostępie do płatności bezgotówkowych, np. za pomocą karty debetowej/kredytowej), ubezpieczeniowe (brak lub trudności w dostępie do podstawowych ubezpieczeń – na życie, mienia), inwestycyjne (brak lub trudności w dostępie do produktów inwestycyjnych), emerytalne (brak lub trudności w zagwarantowaniu godnej emerytury), oszczędnościowe (brak lub trudności w dostępie do produktów oszczędnościowych) [Kozłiński 2010].

Raport Komisji Europejskiej definiuje wykluczenie jako proces, w wyniku którego obywatele napotykają na trudności w dostępie do produktów i usług finansowych dostosowanych do ich potrzeb i pozwalających im na prowadzenie normalnego życia w społeczeństwie, do którego należą [European Commission 2008]. Komisja Europejska przyjęła więc szeroką definicję problemu wykluczenia finansowego. Komitet ds. Wykluczenia Finansowego Indii podaje z kolei definicję włączenia finansowego (*financial inclusion*): polega ono na zapewnieniu dostępu do usług finansowych wszystkim grupom społecznym, w szczególności tym o najniższych dochodach, po racjonalnych cenach [Rangarajan Committee 2008].

Podobnie jak w przypadku definicji wykluczenia, w literaturze przedmiotu można wyodrębnić dwa podstawowe nurty badań empirycznych: badania w kontekście gospodarek rozwiniętych (głównie Europa), gdzie jest to problem dotyczący małej części społeczeństwa, oraz badania w kontekście gospodarek rozwijających się (Azja, Afryka), gdzie wykluczenie dotyka często ponad połowy obywateli danego kraju [Swamy 2014]. W przypadku gospodarek rozwiniętych częściej przyjmuje się szeroką definicję wykluczenia finansowego, natomiast w przypadku krajów rozwijających się – wąską.

Omawiany w niniejszym opracowaniu problem częściej jest podejmowany przez badaczy w kontekście krajów rozwijających się. Jak wspomniano wcześniej, skala zagadnienia i jego praktyczne implikacje są znacznie większe i poważniejsze, stąd nie może dziwić, że ten kontekst dominuje w światowej literaturze. Najczęściej wymieniane determinanty to: niewystarczający rozwój infrastruktury, trudności geograficzne z dostępem do placówek instytucji finansowych [Kumar 2013], płeć [Demirgüç-Kunt i in. 2018] oraz niskie dochody [Rangarajan Committee 2008]. Jako że proces rozwoju sieci placówek bankowych jest kosztowny i długotrwały, doraźną alternatywą w wielu krajach afrykańskich jest tzw. *mobile money*, czyli wykorzystanie dobrze rozwiniętych i popularnych sieci telefonii komórkowej do oferowania podstawowych usług finansowych, takich jak płatności bezgotówkowe [Andrianaivo, Kpodar 2011]. Z kolei w Indiach rząd centralny promuje rozwój instytucji mikrofinansowych, oferujących dostęp do taniego kredytu osobom, które są zbyt ubogie, aby skorzystać z oferty tradycyjnych banków.

Badania empiryczne w krajach rozwiniętych wskazują, że podstawowymi determinantami wykluczenia finansowego są: wiek, poziom wykształcenia, miejsce zamieszkania (miasto, wieś), status zatrudnienia, niskie dochody [European Commission 2008]. Podstawowym narzędziem w przeciwdziałaniu wykluczeniu finansowemu w tych krajach jest legislacja, np. wprowadzenie obowiązku oferowania darmowego rachunku bankowego czy wypłata świadczeń emerytalnych i socjalnych jedynie w postaci bezgotówkowej (co wymusza na beneficjentach otwarcie konta bankowego). Kolejnym skutecznym narzędziem może być edukacja finansowa.

Prezentowany artykuł wpisuje się w nurt badań nad wykluczeniem finansowym w gospodarkach rozwiniętych. Według aktualnej wiedzy autora, przeprowadzone badanie opiera się na najliczniejszej próbie z dotychczasowych badań empirycznych dotyczących determinantów wykluczenia finansowego w Polsce.

3. Hipotezy, źródła danych i metoda badawcza

Hipotezy badawcze zostały sformułowane w następujący sposób.

- H1: Im wyższy jest poziom wykształcenia danej osoby, tym mniejsze jest ryzyko wykluczenia finansowego.
- H2: Im dochód danej osoby jest wyższy i pochodzi ze stabilniejszego źródła, tym mniejsze jest ryzyko wykluczenia finansowego.
- H3: Kobiety są bardziej narażone na wykluczenie finansowe niż mężczyźni.
- H4: Osoby starsze są bardziej narażone na wykluczenie finansowe niż osoby w średnim wieku.
- H5: Mieszkańcy wsi są bardziej narażeni na wykluczenie finansowe niż mieszkańcy miast.
- H6: Osoby samotne są bardziej narażone na wykluczenie finansowe.

Badanie empiryczne oparte jest na danych dostępnych w kwestionariuszu indywidualnym Diagnozy Społecznej [Rada Monitoringu Społecznego 2015] z 2015 r.

Diagnoza Społeczna jest ogólnopolskim panelowym badaniem szerokiego zakresu czynników życia gospodarstw domowych, a także ich poszczególnych członków. Co dwa lata w badaniu uczestniczy kilkadziesiąt tysięcy osób, co pozwala analizować dużą próbę badawczą. Do prezentowanego badania wybrano obserwacje dotyczące osób w wieku 21 lat lub starszych.

W celu zbadania determinant wykluczenia finansowego skonstruowano model probitowy. Uzależnia on wykluczenie finansowe (zmienna WYK_FIN) od szeregu zmiennych, pozwalających na zweryfikowanie postawionych hipotez badawczych. Model ten przybiera następującą postać:

$$WYK_FIN_i = f(OSOBA_SAMOTNA_i, WYKSZT_SREDNIE_i, PLEC_i, DOCHOD_100_i, ZRODLO_DOCHODU_i, ZAMIESZKANIE_WIES_i, WIEK_i),$$

gdzie zmienna binarna WYK_FIN przyjmuje wartość 1, jeśli respondent na pytanie nr 102 w kwestionariuszu indywidualnym „Czy korzysta Pan/Pani z usług bankowych?” odpowiedział NIE². Zmienne niezależne modelu to: czy dana osoba samotnie prowadzi gospodarstwo domowe (kodowana zmienną binarną OSOBA_SAMOTNA, przyjmującą wartość 1 w przypadku, gdy ilość osób w gospodarstwie domowym równa jest 1), poziom wykształcenia (kodowany zmienną binarną WYKSZT_SREDNIE, przyjmującą wartość 1, jeśli dana osoba posiada wykształcenie średnie lub wyższe niż średnie), płeć (zmienna binarna PLEC, przyjmująca wartość 1 dla mężczyzn), źródło dochodu (kodowana za pomocą 3 kategorii: pracujący na stałych umowach o pracę lub w ramach działalności gospodarczej – zmienna PRACA_STALA, bezrobotni i utrzymujący się z zasiłków lub dochodów innych członków gospodarstwa – zmienna BRAK_PRACY, pozostali – kategoria bazowa), dochód na osobę w gospodarstwie domowym (kodowany za pomocą ciągłej zmiennej DOCHOD_100, przedstawiającej dochód na osobę podzielony przez 100), miejsce zamieszkania (kodowany za pomocą zmiennej binarnej ZMIESZKANIE_WIES, przyjmującej wartość 1 jeśli dana osoba mieszka na wsi), oraz wiek (kodowany za pomocą 4 kategorii: poniżej 30 lat – kategoria bazowa, 30–50 lat – zmienna binarna WIEK30_50, 50–65 lat – zmienna binarna WIEK50_65, powyżej 65 lat – zmienna binarna WIEK65).

W celu potwierdzenia uzyskanych wyników przeprowadzono również estymacje za pomocą modelu liniowego prawdopodobieństwa oraz modelu logitowego. Dały one bardzo zbliżone wyniki do tych prezentowanych w kolejnym rozdziale, stąd też nie będą prezentowane.

Analiza obejmuje 18 745 obserwacji. Jak wynika z tab. 1, 14% próby to osoby w wieku 21–30 lat, 32% – 30–50 lat, 31% – 50–65 lat, a pozostałe 23% to osoby powyżej 65. roku życia. Prawie połowa badanych osób to mieszkańcy wsi. 39% osób utrzymuje się ze stałej pracy, 14% nie posiada żadnych dochodów. 44% próby stanowią mężczyźni. Wykształcenie co najmniej średnie ma 53% osób, a 10% samotnie prowadzi gospodarstwo domowe.

² Definicja wykluczenia finansowego przyjęta na potrzeby badania jest uproszczona, co wynika z dostępności danych.

Statystyka opisowa ujawniła 7 niestandardowo wysokich obserwacji zmiennej DOCHOD_100, znacznie odbiegających od rozkładu pozostałych obserwacji. Zostały one usunięte z końcowego badania, aby nie zniekształciły wyników estymacji.

Tabela 1. Statystyka opisowa zmiennych modelu

Zmienna	Średnia	Mediana	Odchylenie st.	Min	Max
OSOBA_SAMOTNA (X1)	0,1062	0,0000	0,3081	0,0000	1,000
WYKSZT_SREDNIE (X2)	0,5276	1,000	0,4992	0,0000	1,000
PLEC (X3)	0,438	0,000	0,4962	0,000	1,000
PRACA_STALA (X4)	0,3955	0,0000	0,4890	0,0000	1,000
BRAK_PRACY (X5)	0,1411	0,0000	0,3482	0,0000	1,000
DOCHOD_100 (X6)	12,07	11,00	9,122	0,0000	133,3
ZMIESZKANIE_WIES (X7)	0,4890	0,0000	0,4999	0,0000	1,000
WIEK30_50 (X8)	0,3162	0,0000	0,4650	0,0000	1,000
WIEK50_65 (X9)	0,3112	0,0000	0,4630	0,0000	1,000
WIEK65 (X10)	0,2322	0,0000	0,4222	0,0000	1,000
WYK_FIN (Y)	0,229	0,000	0,4202	0,0000	1,000

Źródło: opracowanie własne.

Z macierzy korelacji zmiennych niezależnych modelu (tab. 2) można odczytać, że względnie wysokie współczynniki korelacji występują między zmiennymi, które użyte zostały do zbudowania kategorii tj. między zmiennymi opisującymi status zatrudnienia (X4 i X5) oraz wiek (X8, X9, X10). Jest to normalne zjawisko przy tego typu konstrukcji. Naturalna negatywna korelacja występuje przy zmiennych X4 (praca stała) i X10 (wiek powyżej 65 lat), gdyż większość osób po 65 roku życia nie pracuje już aktywnie i utrzymuje się z emerytury.

Tabela 2. Macierz korelacji zmiennych modelu

X1	X2	X3	X4	X5	X6	X7	X8	X9	X10	
1	-0,02	0,11	-0,15	-0,09	0,17	-0,14	-0,17	-0,01	0,27	X1
	1	0,1	0,25	-0,01	0,21	-0,27	0,1	-0,11	-0,17	X2
		1	-0,12	0,1	-0,01	-0,04	-0,02	-0,01	0,06	X3
			1	-0,33	0,1	-0,11	0,37	-0,05	-0,44	X4
				1	-0,15	0,03	0,02	-0,03	-0,2	X5
					1	-0,22	-0,07	0,05	0,08	X6
						1	0,02	0	-0,05	X7
							1	-0,46	-0,37	X8
								1	-0,37	X9
									1	X10

Korelacje między zmiennymi po usunięciu obserwacji nietypowych.

Źródło: opracowanie własne.

4. Wyniki badania

Wyestymowany model potwierdził istotność statystyczną większości wybranych zmiennych niezależnych (tab. 3).

Tabela 3. Wyestymowane parametry modelu

	Współczynnik	Błąd stand.	<i>p</i> -wartość	Efekt krańcowy
Stała	-0,0723167	0,0617783	0,2418	
OSOBA_SAMOTNA	0,184058	0,0372113	7,56e-07***	0,0493822
WYKSZT_SREDNIE	-0,653204	0,0262126	4,58e-137***	-0,165868
PLEC	-0,0264145	0,0236568	0,2642	-0,00663341
PRACA_STALA	-0,402962	0,0344649	1,40e-031***	-0,0968565
BRAK_PRACY	0,680578	0,0359628	7,16e-080***	0,207831
DOCHOD_100	-0,0362917	0,00218505	5,99e-062***	-0,00911384
ZMIESZKANIE_WIES	0,190682	0,0244681	6,54e-015***	0,0479779
WIEK30_50	-0,390465	0,0395807	5,90e-023***	-0,0911918
WIEK50_65	-0,203439	0,0406714	5,67e-07***	-0,0492066
WIEK65	0,453911	0,0468742	3,54e-022***	0,126601

Efekt krańcowy liczony jest jako pierwsza pochodna funkcji prawdopodobieństwa względem danej zmiennej zależnej dla średnich arytmetycznych wartości zmiennych zależnych w próbie. ***, ** oraz * oznaczają istotność odpowiednio na poziomie: 0,01, 0,05 i 0,1.

Średnia wartość zmiennej zależnej: 0,767991

Odchylenie standardowe zmiennej zależnej: 0,422126

R^2 McFaddena: 0,212958

R^2 skorygowane: 0,211875

Ilość obserwacji $n = 18745$

Źródło: opracowanie własne.

W zgodzie z istniejącą literaturą, model wskazuje, że osoby zamieszkujące na wsi są bardziej narażone na wykluczenie finansowe (hipoteza H5). Prawdopodobieństwo wykluczenia rośnie w takim przypadku o 0,05³. Natomiast posiadanie wykształcenia co najmniej średniego, obniża prawdopodobieństwo wystąpienia tego zjawiska o 0,17 (hipoteza H1). Osoby samotne, według wyestymowanego modelu, są również bardziej narażone na wykluczenie (hipoteza H6).

Ciekawie prezentują się wyniki estymacji dotyczące zarobków oraz zatrudnienia. Zgodnie z intuicją, wyższe zarobki oraz fakt posiadania stałej pracy zwiększają prawdopodobieństwo dostępu do usług bankowych (hipoteza H2). Stałe miejsce zatrudnienia zwiększa prawdopodobieństwo korzystania z usług banku o ok. 0,1, natomiast każde 100 zł dodatkowego dochodu na osobę o 0,01. W przypadku osób bez-

³ Interpretacji ekonomicznego znaczenia oszacowanego modelu dokonano na podstawie wartości efektu krańcowego danej zmiennej zależnej. Efekt krańcowy nie jest stały dla różnych wartości pozostałych zmiennych zależnych, stąd podana siła zależności obliczona jest dla średnich wartości zmiennych zależnych w badanej próbie.

robotnych, prawdopodobieństwo napotkania trudności w dostępie do usług bankowych rośnie aż o 0,2. Wpływ wieku na dostęp do usług bankowych ma charakter nieliniowy. Osoby w przedziałach wiekowych 30–50 oraz 50–65 korzystają z usług banków z większym prawdopodobieństwem (odpowiednio o 0,09 i 0,05) niż osoby w wieku do 30 lat, natomiast najstarsi, powyżej 65. roku, są najbardziej narażeni na wykluczenie w tym obszarze – prawdopodobieństwo bycia wykluczonym jest większe o 0,13 (hipoteza H4). Nie zweryfikowano pozytywnie hipotezy o wpływie płci na badane zjawisko (hipoteza H3). Powyższe wnioski zgodne są z wcześniejszymi badaniami (por. [Błędowski, Iwanicz-Drozdowska 2007]).

Wyniki badania wskazują, że najważniejszymi czynnikami decydującymi o wykluczeniu finansowym w Polsce są: wykształcenie, źródło dochodu (szczególnie bezrobocie znacząco zwiększa zagrożenie wykluczeniem) oraz podeszły wiek.

5. Zakończenie

Dostęp do podstawowych usług finansowych jest ważnym elementem zrównoważonego rozwoju. Wbrew pozorom, nie jest to jedynie problem gospodarek rozwijających się. Bariery w dostępie obecne są również w krajach rozwiniętych, w tym także w Polsce. Postęp gospodarczy i technologiczny pomaga likwidować część barier, lecz czasami tworzy też nowe. Digitalizacja bankowości i dążenie do oszczędności banków może powodować zmniejszanie liczby oddziałów lokalnych, na rzecz promowania bankowości mobilnej i internetowej. Dla jednych jest to ułatwienie, dla osób starszych i nie obytych z technologią może stanowić to przeszkodę w dostępie do usług bankowych. Stąd istotne jest, aby rozwój systemu finansowego obejmował wszystkie grupy społeczne i nie kierował się jedynie kryterium rentowności. Wykluczenie finansowe jest często pierwszym krokiem do wykluczenia społecznego [Szopa, Szopa 2011], dlatego ważne jest, aby skutecznie mu przeciwdziałać.

Wyniki przeprowadzonego badania potwierdzają pojawiające się w literaturze determinanty wykluczenia finansowego w odniesieniu do Polski. Daje to podstawy do zaprojektowania odpowiednich mechanizmów przeciwdziałania temu zjawisku.

Znaczącym wynikiem badania jest potwierdzenie hipotezy, że osoby samotnie prowadzące gospodarstwo domowe są bardziej narażone na wykluczenie finansowe. Aspekt ten nie był do tej pory szeroko podejmowany w literaturze przedmiotu.

Literatura

- Andrianaivo M., Kpodar K., 2011, *ICT, Financial Inclusion, and Growth: Evidence from African Countries*, IMF Working Paper, no. 11/73, s. 3–45.
- Błędowski P., Iwanicz-Drozdowska M., 2007, *Financial Services Provision and Prevention of Financial Exclusion in Poland: National Survey*, European Commission, Warszawa.
- Błędowski P., Iwanicz-Drozdowska M., 2010, *Wykluczenie finansowe w Polsce i możliwości przeciwdziałania*, *Polityka Społeczna*, nr 2, s. 5–10.

- Demirgüç-Kunt A., Klapper L., Singer D., Ansar S., Hess J., 2018, *The Global Findex Database 2017: Measuring Financial Inclusion and the Fintech Revolution*, The World Bank, Washington, DC.
- European Commission, 2008, *Financial Services Provision and Prevention of Financial Exclusion*, Brussels.
- Koźliński T., 2010, *Wykluczenie płatnicze w Polsce i innych krajach Unii Europejskiej*, referat na konferencję nt. Jak zmniejszyć wykluczenie finansowe w Polsce?, Narodowy Bank Polski, Warszawa.
- Kumar N., 2013, *Financial inclusion and its determinants: evidence from India*, Journal of Financial Economic Policy, vol. 5, s. 4–19.
- Rada Monitoringu Społecznego, 2015, *Diagnoza społeczna: zintegrowana baza danych*, www.diagnoza.com (3.02.2018).
- Rangarajan Committee, 2008, *Report of the Committee on Financial Inclusion*, Government of India, <https://www.sidbi.in/files/Rangarajan-Committee-report-on-Financial-Inclusion.pdf>.
- Sarma M., 2012, *Index of Financial Inclusion – A measure of financial sector inclusiveness*, Berlin Working Papers on Money, Finance, Trade and Development, Working Paper no. 07/2012.
- Swamy V., 2014, *Financial inclusion, gender dimension, and economic impact on poor households*, World Development, vol. 56, s. 1–15.
- Szopa B., Szopa A., 2011, *Wykluczenie finansowe a wykluczenie społeczne*, Zeszyty Naukowe / Polskie Towarzystwo Ekonomiczne, nr 11, s. 13–27.
- WCED, 1987, *Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future*, <http://www.un-documents.net/wced-ocf.htm> (21.04.2018).